

VAHOB RAHMONOV,

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, GulDU dotsenti

BIR ASARNING IKKI NASHRI *(matnshunos zarrabini ostida)*

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi”ning 1971 va 2022-yillardagi nashrlari qiyoslangan va jiddiy matn nuqsonlari ko'rsatilgan. Boburning “Aruz risola”sining muallif qo'ygan haqiqiy nomi “Aruz” ekanligi isbotlangan. Fors tilidagi asari “Taqt-i” haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Aruz, “Muxtasar”, “Mufasssal, Saidbek Hasanov, Mirzo Kenjabek, “Kulliyot”, Taqti, Abdulla A'zamov.

Abstract: The article compares the 1971 and 2022 editions of Zahiriddin Muhammad Babur's “Aruz Risola” and shows serious textual defects. It has been proven that the real name of Babur's “Aruz Risola” given by the author is “Aruz”. Information about his Persian work “Taqt-i” is given.

Keywords: Aruz, “Mukhtasar”, “Mufasssal, Saidbek Hasanov, Mirzo Kenjabek, “Kulliyot”, Takti, Abdulla Azamov.

Mumtoz adabiyotning biror adabiy yoki ilmiy asarining topilishi va ayniqsa, uning nashr etilishi madaniy hayotda o'ziga xos voqea hisoblanadi. Bu fikrni Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz” risolasi nisbatan qo'llash juda ham yarashadi. Bu asar qo'lyozmasining professor Hamid Sulaymonov boshchiligidagi ilmiy ekspeditsiyaning XX asrning 70-yillarida Parij nusxasining topilishi va uning “Muxtasar” (qisqa) nomida bosilishi O'zbekiston ilmiy jamoatchiligi hayotida katta voqea bo'lgan edi. U qo'lyozmani yosh fan nomzodi Saidbek Hasanov nashrga tayyorlagan va professor H.Sulaymonov mas'ul muharrirligida “Fan” nashriyotida juda yirik hajm (format)da va melovanniy qog'ozda 1971-yilda bosilib chiqqan edi. 70-yillarda “O'zbekiston madaniyati” gazetasida bu ilmiy asarning qachon yozilgani haqida ilmiy bahslar ham yoritilgan. Keyingi o'n yilliklarda Bobur ijodiyotiga bag'ishlangan maqola, risola va monografiyalarda “Aruz” risolasi nomi haqida xilma-xil mulohazalar bildirildi. Ko'p olimlar “Boburnoma” ma'lumotlariga tayanib musavvidi avroq (varoq, qoralovchi kotib) “Aruz” risolasi nomli “Mufasssal” (Mukammal, to'la) degani haqidagi ilmiy fikrlarni o'rtaga tashladilar.

2021-yilda “Zilol buloq” nashriyotida chop etilgan Zahiriddin Muhammad Bobur “Kulliyot”ining uchinchi jildi “Aruz” risolasi (Mufasssal) nomida O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi, xalqaro Bobur mukofoti sohibi Mirzo Kenjabek tomonidan nashrga tayyorlangan va so'zboshida bu asar nomlanishi tarixiga ham alohida to'xtalib o'tilgan edi. Nashr asosan 1971-yilgi nashri asosida tayyorlangach, risolaning yana bir qo'lyozma nusxasi Marmara universiteti kutubxonasidan aniqlandi va uning nusxasini Xalqaro Bobur jamoat fondining raisi Zokirjon Mashrabov tashabbusi va Xojaeli universitetining professori Munavvar Tekjanning amaliy yordami bilan O'zbekistonga keltirildi. Natijada, Mirzo Kenjabek olim Sayfidin Sayfulloh bilan ushbu qo'lyozmaning ikkinchi qismini ham nashrga tayyorladilar. Marmara qo'lyozmasi to'lasicha Bobur “Kulliyoti”ning uchinchi jildiga ilova qilindi. Nashrga tayyorlovchi

“Muxtasar” (1971) va Marmara nusxasidagi ikkinchi qismni “Aruz” risolasining tarkibiy qismlari sifatida bir kitob holida nashr ettirildi.

Akademik Abdulla A’zamov “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi”ning 2017-yilgi nashrida Boburning yangi topilgan “Taqli” asari haqida ma’lumot taqdim etgan:

“Taqli” – Boburning mutalavvin san’atiga bag’ishlangan risolasi: “Odina kuni, zulhijja oyining ikkisida (1527-yil 30-avgust) qirq bir qarindoshni virdni bunyod qildim. Ushbu ayyomda bu baytimni

Ko’zu qoshu so’zu tilinimu dey?
Qadu xadu sochu belinimu dey? –

resh yuz to’rt vaznda taqli’ qildim. Bu jihatdan risola tartib berildi” [1.330].

Risolaning hozircha bir nusxasi Bobur asarining Tehron majmuasi (q. Kuliyot) tarkibida topilgan. [1.187-303].

Biz oldinroq “Boburnoma”ni 2008-yilda olimlar Karomat Mullaxo’jayeva bilan hozirgi o’zbek adabiy tiliga o’girib tabdil qilganimizda asar asliyatidagi quyidagi matnni o’qib:

“Odina kuni, zulhijja oyining ikkisida (1527-yil 30-avgust) qirq bir qatla o’qur virdni bunyod qildim. Ushbu ayyomda bu baytimni:

Ko’zu qoshu so’zu tilinimu dey?
Qadu xadu sochu belinimu dey? –

resh yuz to’rt vaznda taqli’ qildim. Bu jihatdan risola tartib berildi” [1.232]. shunday xulosaga kelgan edik: “Demak, Bobur o’z “Aruz” risolasidan tashqari yana bir risola yozgan ekan.” Va bu risolani Marmaradan topilgan “Aruz” risolasining ikkinchi qismida uchratdik. Bu ikkinchi qism yuqoridagi baytni mukammal holatda 504 vaznda qilingan taqli’sidan iborat bo’lgani uchun biz bu risolani ustoz akademik Abdulla A’zamov nomlaganlaridek “Taqli” deb atashni lozim ko’rdik.

Qaysi asoslarga ko’ra biz bu qismni alohida asar deb mulohaza qildik?

Birinchisi: “Boburnoma”dan keltirgan yuqoridagi iqtibosimizdir (“Odina kuni...”)

Ikkinchi asosimiz: Bu yangi risolaning “Bismillohir rahmonir rahim” deb boshlanishidir. Bu ibora bilan odatda yangi asar boshlanadi. (Qarang: [4.307]. “Taqli” ning arabchasi kitobning 415-betidan boshlanadi.

Uchinchi dalilimiz: Bu yangi risola fors tilida yozilgandir.

To’rtinchi asosimiz: Mazkur qismda Boburning “Aruz” risolasidan keyin yozilgani haqidagi ma’lumot bor:

“Dar tarixi nuqsadu siu yak, ki “Aruz”i manba Xuroson raft, yake az shu’aron on jonib in bayti maro:

Qoshig’a borg’ali ko’ngul o’ziga kelmadi, netay,
Yuzig’a tushgali ko’zum ko’ziga ilmadi ul oy

dar duvistu panjohu du (252) vazn taqli’ karda navishta firistoda bud” [4.307].

(Tarjimasi: Tarix to’qqiz yuz o’ttiz birinchi yili (1525) mening “Aruz”im ...Xurosonga ketganida o’sha yurtning shoirlaridan biri mening ushbu [4.307]:

Qoshig’a borg’ali ko’ngul o’ziga kelmadi, netay,
Yuzig’a tushgali ko’zum ko’ziga ilmadi ul oy

baytimni ikki yuz ellik ikkinchi vaznda taqli’ qilib, yozib yuborgan edi” [4.308].

Beshinchi asosimiz: Ushbu iqtibosni to’la-to’kis “Boburnoma”dan keltirgan ma’lumotimiz tasdiqlamoqda.

Eng muhimi “Taqli” risolasi Boburning aruz haqida yozilgan risolasining asl nomini bizga taqdim etmoqda. Boburning aruz haqidagi asarining “Boburnoma” (“Vaqoe”dagi musavvidi avroq qayd etgan nomi: “Mufassal” (Mukammal) edi.)

1971-yilda “Aruz” risolasini olim Saidbek Hasanov “Fan” nashriyotidan “Muxtasar” (qisqa) nomida nashr etdi.

2022-yilda olim Mirzo Kenjabek “Zilol buloq” nashriyotidan e’lon qilgan Bobur “Kulliyoti”-da (3-jild) Boburning aruzga doir asarini va “Taqli” ni bir asar holida “Aruz” risolasi (Mufassal) nomida nashr ettirdi.

2017-yilda akademik Abdulla A’zamov “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi”da birinchi marotaba “Taqli” risolasi haqida e’lon qilgan edi.

Bugun biz “Taqli” asari Bobur “Kulliyoti”ning 3-jildida bosilganini qayd etmoqdamiz. Bunday matn 85 sahifadan iborat. (Nashr sahifasi) Qo’lyozma sahifasi bundan ikki baravar ko’pdir. Kitobning har sahifasida qo’lyozmaning ikki sahifasi joylashtirilgan. Demak, qo’lyozma 172 sahifadir.

“Taqli” risolasidagi muallif qayd etgan ma’lumotga asoslanib Boburning aruz vazni haqidagi risolasining nomi “Aruz” ekanligini e’lon qilmoqdamiz:

“Dar ta’rix nuqsadu siu yak ki “Aruz”i man ba Xuroson raft” [4.307].

Odatda, olimlar oliy ta’limda Bobur aruzining turli nashrlaridan foydalanganliklarida misollarning matn saviyasiga unchalik ahamiyat bermaydilar. Kamina bu maqolada shu masalaga ham alohida ahamiyat berish shartligini asoslashga urinaman. Nashrlar aro farqlar bu nashrlar aro farqlar, mas’ul muharrirlar bilimlari aro farqlarining hujjatlaridir.

“Muxtasar” (1971) bilan “Kulliyot”, “Aruz risolasi” orasidagi matnlar tafovutlari nechog’lik ekanligini quyidagi baytlar taqqosidan aniq tasavvur etish mumkin:

1971:

*lying birla menging yaxshi, saqog’ing yaxshi,
Bir-biri ne diyn, boshtin-oyog’ing yaxshi. [2.139]*

2022:

*Eng birla menging yaxshi, saqog’ing yaxshi,
Bir-bir ne deyin, boshtin-oyog’ing yaxshi. [4.202]*

1971:

*Guldek yuzung eslabon, dudog’ingni o’pay,
Yo’q, yo’q, yo’q, agar desang ayog’ingni o’pay. [2.138]*

2022:

*Guldek yuzung islabon, dudog’ingni o’pay,
Yo’q, yo’q, yo’q, agar desang ayog’ingni o’pay. [4.201]*

1971:

*Pay iyik nola ko’zumga usrab o’tru,
Meni devona qilding, ey pari ro’. [2.134]*

2022:

*Bayak nogah, ko’zumga uchrab o’tru,
Meni devona qilding, ey pariro’. [4.194]*

1971:

*Chu bad kardi mabosh ayman zi ofat,
Ki vojib shud tabiatro mukofot. [2.193]*

2022:

*Chu bad kardi, mabosh emin zi ofat,
Ki vojib shud tabiatro mukofot. [4.192]*

1971:

Gar chin desangiz, ko’zi aning ohuyi Xo’jandur,

Xattini xato qilmasangiz – mushki Xitodur. [2.132]

2022:

Gar chin desangiz, ko'zi aning ohuyi Chindur,

Xattini xato qilmasangiz – mushki Xitodur. [4.191]

1971:

Ey qoshi qaro, bog'i visoling havasidin,

Har kirpimizning orasida arrasi bor. [2.131]

2022:

Ey qoshi qaro, bog'i visoling havasidin,

Har kirpimizning orasida Arase bor. [4.189]

1971:

Ko'nglaking bargi gulu ustida gulrang yalak, (elak)

Gul kibi jisming uza aylaki gulgun ko'nglak.

2022:

Ko'nglaking bargi gulu ustida gulrang yalak,

Gul kibi jisming uza o'ylaki gulgun ko'palak. [4.163]

1971 Ters:

Az dast medih davlati on kashtii Nuh,

Varna to'roni havodis barad bunyodat. [2.114]

2022:

Az dast madeh davlati on kishtii No'h,

Varna to'roni havodis barad bunyodat. [4.161]

1971:

Tu avhadi ahdi zi kiromi Kirmon,

Peshi tu suhan zira ba kirmon boshad. [2.113]

2022:

Tu avhadi ahdi zi kiromi Kirmon,

Peshi tu suhan – zira ba Kirmon boshad. [4.160]

1971 Ters:

Ayirg'il meni jumla hamroh din,

Yuzumni evurma mosivollohdin. [2.110]

2022:

Ayirg'il meni jumla hamroh din,

Yuzumni evur mosivollohdin. [4.156]

1971: (Navoiy)

Istamasang, eslamasang bizni

Men o'yaram yo'lung uza izni. [2.100]

2022:

Istamasang, eslamasang bizni

Men o'param yo'lung uza izni. [4.142]

1971:

Ko'zungdek bormu nargis, yuzungdek bormu gulshan,

Ashkingdek bormu nasrin, qadingdek bormu savsan? [2.45]

2022:

Ko'zungdek bormu nargis, yuzungdek bormu gulshan?

Engingdek bormu nasrin, qadingdek bormu savsan? [4.45]

1971:

*Tishing dur, labing marjon, hading gul, xating rayhon,
Yuzung hur, soching anbar, so'zung mul, mening multon. [2.83]*

2022:

*Tishing dur, labing marjon, hading gul, xating rayhon,
Yuzung hur, soching anbar, so'zung mul, menging Mo'ton. [4.117]*

1971:

*Yo rab, havas jam'ida Boburni xos qil,
Yoxud avom nuqrasidin xalos qil. [2.179]*

2022:

*Yo Rab, havos jam'ida Boburni xos qil,
Yoxud avom tafriqasidin xalos qil. [4.268]*

Agar “Aruz” asarining 1971 va 2022-yilgi nashrlarida tafovutlarini mukammal ko‘rsatishga botinsak, kamida ellik sahifani qoralagan bo‘lardik.

Ushbu nuqsonlarning asosiy qismi mazmun-ma’noga birozginasi vaznga tegishlidir, xolos.

Zukko kitobxon yuqoridagi ozgina taqqos va qiyosni mulohaza etsa, nashrga tayyorlovchi va ma’sul muharrir saviyalarning qay darajada ekanini aniq tasavvur eta oladi. Afsuski, 2022-yilgi nashrda ham jiddiy nuqson bor:

– “Kulliyot”ning 415-betidan boshlangan matn “Taqli” deb nomlaganimiz alohida risoladir. Noshir bu risola “Bismillo”si va dastlabki gaplarini kitobining bosh qismiga 30 betga olib ikki nuqson sodir etgan.

– Endi, 30-betdagi olti satr kitobxonni chalg‘itadi. Chunki matn fors tilida, risola esa o‘zbek tilida. “Bilgilkim” deb boshlanadi.

– “Taqli” risolasida “Bismilloh” yo‘q. “Taqli”ning Bismillosi – 30 betdagi 6 satr edi. Kitobxon 415-betdan yangi “Taqli” risolasi boshlanganini bilmaydi. Negaki, “Bismillo”si yo‘q.

Xulosalar:

1. 1971 va 2022-yillardagi Boburning “Aruz risolasi” nashrlari qiyosi ilk nashrda jiddiy matn nuqsonlari juda ko‘p sodir etilganini ko‘rsatdi.

2. 2022-yilgi Bobur “Kulliyoti”ning uchinchi jildida birinchi marotaba Boburning “Taqli” risolasi bosilib chiqdi.

3. Boburning biz bilgan “Aruz risola”sining muallif qo‘ygan haqiqiy nomi “Aruz” ekanligi ma’lum bo‘ldi.

4. “Taqli” Boburning fors tilida yozilgan asaridir. Bu risola tugallangan kun – 30-avgust, 1527-yil.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”, – Тошкент. “Шарқ” нашриёти. 2002.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Муҳтасар”, – Тошкент. “Фан” нашриёти. 1971.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: “Шарқ” нашриёти, 2017.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. “Kulliyot” 3-jild. “Aruz risolasi” (“Mufassal”) – Toshkent: “Zilol buloq”, 2022.